

Csatári Bálint

A Sárrét falvainak középkori településrendje és annak változásai

A Sárrét — hazánk keleti peremén — az Alföld legjellegzetesebb süllyedéktérülete. A Berettyó és a Sebes Körös által táplált kiterjedt lápi mocsárvilág népe a IX. századtól a folyószabályozásokig a természeti környezethez szorosan kapcsolódó, alkalmazkodó településformákat, településhálózatot hozott létre (1. kép).

Ma, a korábbi mocsarak peremén, mintegy 2000 km² területen 28 falu éli megváltozott, de az eredeti állapot által részben még mindig meghatározott életét. Az egykori és az ármentes szint közötti különbség már eltűnt, de a települések belsőségének és határának alaprajzában még ma is kirajzolódik az ártérhez viszonyított egykori fekvésük. A mai falukép nem egy sajátos vonását csak akkor érthetjük meg, ha áttekintjük a fejlődés és a változás menetét. Komádi például a múlt század elején még „egyutcás” belsőséggel ült egy ártérből kiemelkedő térszíni formán, vagy Szerep szántóföldjei mint keskeny, sarló alakú foltok ismétlődtek több sorozatban, pontosan igazodva az egykori folyók övzónáinak hasonló elrendeződéséhez.

„Bár a települések funkcióit és arculatának jellegét a természeti földrajzi környezet nem határozza meg mindenfajta fejlődéstől függetlenül egyszer s mindenkorra”¹ a falvak topográfiai fekvése, az úthálózat napjainkban is lényegében változatlan alapot nyújt a településhálózat mai fejlesztéséhez.

Ezért szükséges ismerni és áttekinteni a településrend változásának történeti folyamatát, a települések helyi és a helyzeti energiáinak törvényszerűségeit.

A települések térfoglalása és számuk alakulása a XVIII. század végéig

A topográfiai fekvésnek az egész Alföldön gyakori típusát képviselik az árvízmentes térszínek. A kis falvak zöme a neolitikumtól a XIX. század elejéig ennek a térszínnek az ártérre néző peremére települt. Így a belsőség védve volt az árviztől, ugyanakkor közel feküdt a gazdaságilag jól hasznosítható szántóföldekhez, a legelőkhöz és az ártéri halász — pákász „munkahelyekhez”.

Már a túlnyomórészt állattenyésztést folytató honfoglaláskori magyarság — téli szállásainak telepítésével is jelzi — észrevette azt a lehetőséget, hogy ez a perem ideális telephely. A tavasi árvíz elvonulása után, a nyári szárazság idején az állat az ártéren talált friss legelőt, árvíz idején viszont az ármentes szinten lehetett legeltetni.

A peremvonal értéke tovább nőtt, amikor a legeltető állattartás kiegészül a földműveléssel, de megmaradnak az ősi zsákmányoló foglalkozási ágak is. A halász — pákász tevékenységnek az ártér, a földművelésnek az ármentes szint, a legeltetésnek felváltva mindkettő a színhelye. Így maga a falu belsőége ott fekszik, ahonnan legcélszerűbben elérhető mindkét terület.

1 *Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. (Bp., 1963.)*

A Sárrétek helyzete és települései

1. kép

Mindezek alapján megállapítható, hogy a falvak kialakulását, fejlődését a természetes környezettel való állandó és igen szoros kölcsönös kapcsolat jellemezte a település az emberi lakó- és munkahelyszerves, elválaszthatatlan térbeli együttese volt.

A régi vízrajzi viszonyok ismeretében a Nagy-Sárrét a Kis-Sárrétnél is fiatalabb, „esetleg csak a honfoglalást követő évszázadokban keletkezett mocsárvilág volt”.² E megállapítás feltételezi azt, hogy a terület *Osváth Pál* által említett gyors elmocsarasodása is hatott arra, hogy vidékünkön a tájba jól beillő, az Alföld középső részétől elütő, apró- és kislelőfalvas faluhálózat alakult ki.

1. táblázat

A települések számának alakulása a vizsgált területen (*Györffy, Jakó és Mezősi* alapján).³ *Dávid Zoltán* (3d) munkájában kritikával illeti a forrás, az 1692. évi összeírás megbízhatóságát.

Évszázad	Települések száma
X—XI. század	21
XII. század	46
XIII. század	64
XIV—XV. század	69
XVI. század (1552. összeírás)	49
XVII. század (1692. összeírás)	7
XVIII. század (1773. összeírás)	20

A településterület kiteljesedésének jelenségét megfigyelhetjük a Sárréten is. Ez a három-négy évszázados folyamat a lakás és megélhetés szempontjából az egyre kedvezőtlenebb területekkel való megalkuvás jegyében ment végbe.⁴ Amíg az őskor, vagy a népvándorlási kor hazai népessége számára még a védelmet nyújtó erdők, alacsonyabb hegyek elhagyása jelentette a problémát, később a helyzet a Sárréten is megfordítva jelentkezett; az erdőkbe és a mocsarakba kellett egyre mélyebben bemerészkedni.

Történeti források szerint a XIII. század közepe előtt zavartalan és erős ütemű népszaporulat jellemezte hazánkat. A területünkön is — ahol a sziget-szerű települések csak szűk életteret jelentettek a Sárrét népessége számára —, fokozottan gyorsult fel az újabb hátságok birtokba vétele.

Összhangban a magyar történeti demográfiai kutatás által leírt, nyugatról kelet felé mozgó "terjeszkedési feszültség" hullámokkal az Alföld keleti részén, s így a Sárréten is a XII—XIII. században keletkezett a legtöbb új falu. Valószínűsíthető, hogy a XV. századra elért faluszám a terület eltartóképességének akkori maximumát jelentette.⁵

Jelzi ezt az is, hogy a török hódoltság előtti utolsó összeírás (1552) idejében már újra csökkent az összeírt falvak száma.

Ebben az időszakban jelentkeznek új telepítő tényezőként az utak. Szeghalom, Csökmő és Iráz urai például osztozkodáskor állapotok meg abban, hogy a közös utat e három község közepén kell átvezetni.⁶ Szerepük a későbbi száza-

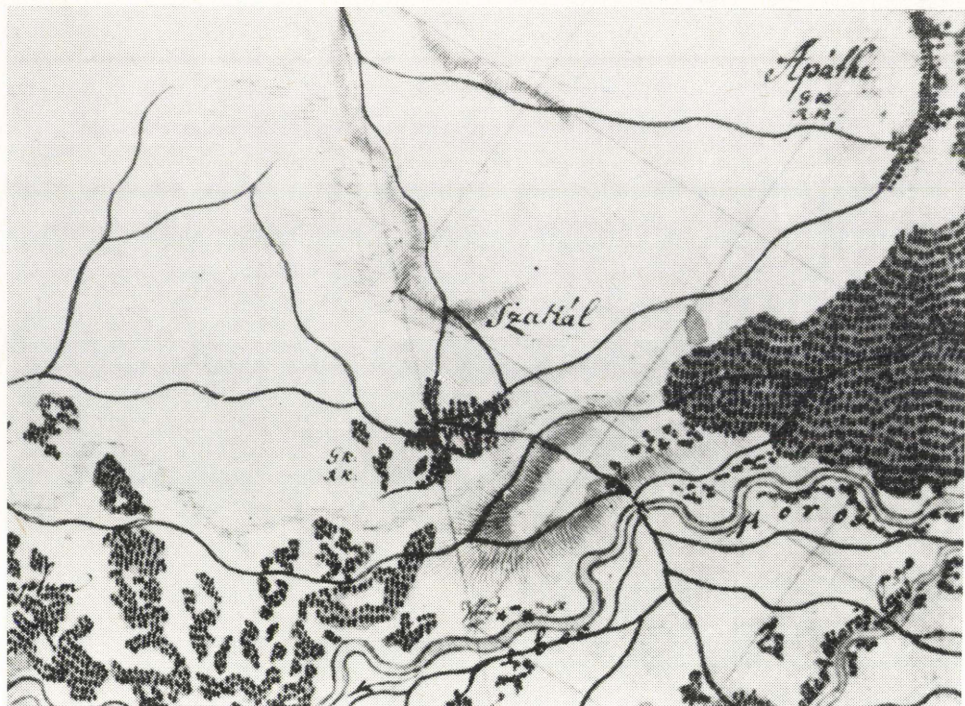
2 *Papp Antal*: *Osváth Pál* munkájának földrajzi értékelése. (A Bihari Múzeum évkönyve II., Berettyóújfalú, 1978.)

3 a) *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Bp., 1940.) b) *Györffy György*: Az árpádkori Magyarország történeti földrajza I. (Bp., 1965.) A—CS c) *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnésének idejében. (Bp., 1943.) d) *Dávid Zoltán*: Sarkad népesedéstörténete. In: Tanulmányok Sarkad múltjáról (Szerk.: *Komoróczy György*, é. n. Sarkad.) 277—296.

4 *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. (Bp., 1971.)

5 *Szabó István*: A magyarság életrajza. (Bp., 1941.)

6 *Csáky* oklevele alapján.

2. kép

3. kép

dok során fokozatosan növekedett, s jónéhány esetben túl is élték a melléjük települt egyutcás falvakat (Oros, Bócs stb.).

Az útifalvak (2. kép) mellett vidékünkön is gyakran húzódtak el egyes települések — fontos utak közvetlen közelségéből (3. kép). Szerepük ott volt a legjelentősebb, ahol a mocsarak peremén regionális utak futottak Erdély felé (Homorog, Szakál, Apáti).

A következő századok társadalmi, gazdasági változásai a népesség megtelepedésének is új irányt adtak. Már nem nőtt tovább a falvak száma, a kedvező fekvésűek megerősödtek, az életképtelen falumagvak eltűntek.

A török hódoltság, amely az egész Alföld faluhálózatát tönkretette, vidékünkön — a természeti környezet védelmet biztosító szerepe miatt — csak részlegesen pusztította el azt.

2. táblázat

A települések helye és településük, illetve megszűnésük ideje közötti összefüggések

Idő	A települések helye					
	közvetlenül víz melletti		időszakosan vízzel borított		száraz hátsági	
	száma	‰-a	száma	‰-a	száma	‰-a
X—XI. század	21	100‰	—	—	—	—
XII. század	23	50‰	10	21‰	13	29‰
XIII. század	27	41‰	20	31‰	17	28‰
XIV. század	30	43‰	22	31‰	17	26‰
XVI. század	22	44‰	16	34‰	11	22‰
Török után	5	71‰	2	29‰	—	—
1773	11	55‰	5	25‰	4	20‰

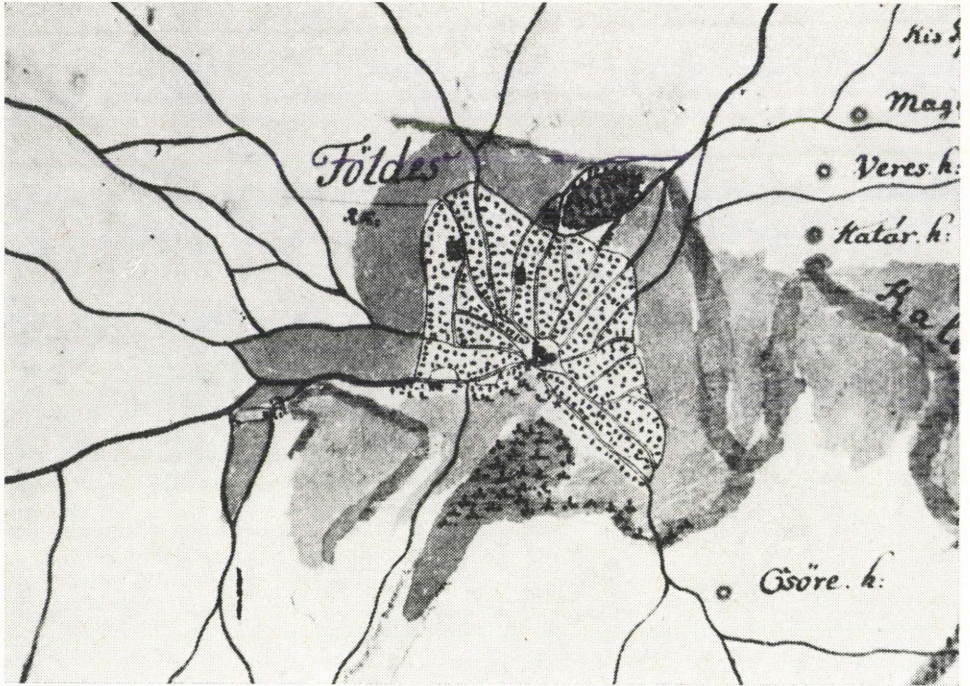
A vizenyős, illetve az időszakosan vízzel borított terület magasabb térszínén fekvő települések részaránya ugyan minden időszakban meghaladja a 70‰-ot, a pusztítás után azonban csak a védelmet nyújtó falvak maradtak fenn és éledtek újjá a leggyorsabban. A mocsárba visszavonult népesség, ha faluja el is pusztult, az állatállomány tekintélyes részét megmentette.

A váradi kamarai kerület 1692. évi összeírása alapján a II. (sárréti) járás állatállománya Bihar vármegye döntő részét adta, jelezve, hogy a Sárréten átvészelték a hódoltság másfél évszázadát, megőrizték korábbi gazdálkodási módjukat.

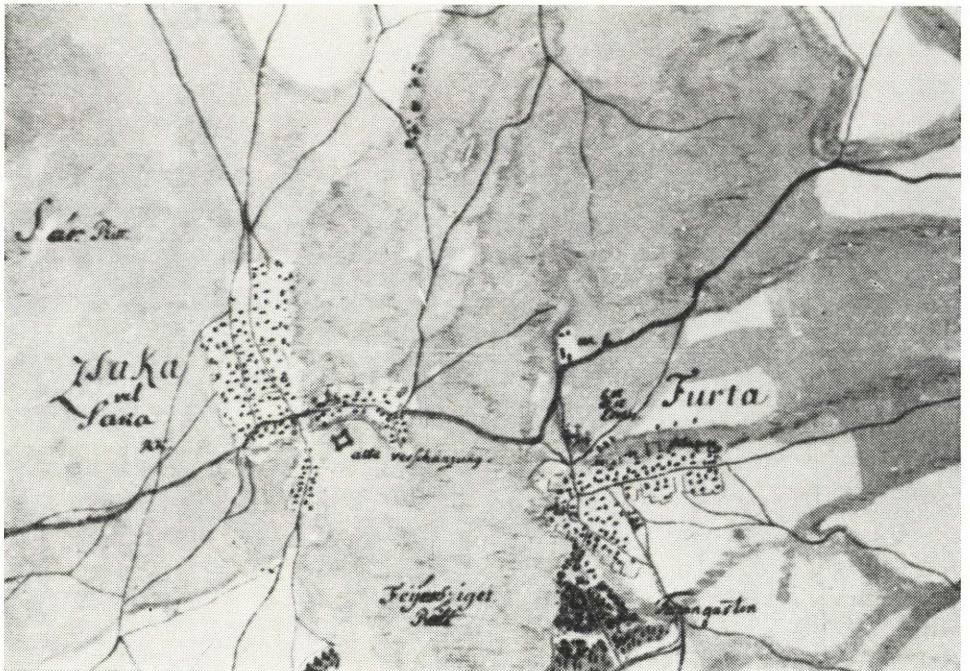
3. táblázat

Szarvasmarha- és sertésállomány a török pusztítás után (3c)

szarvasmarha		sertés
76	I. járás	791 db
476	II. járás	1392 db !!!
43	III. járás	577 db
8	IV. járás	168 db

4. kép

5. kép

A Sárrét települései az első katonai felmérésen

Hazánk első térképészeti felmérését Mária Terézia 1766-ban kiadott rendelete alapján — elsősorban hadászati érdekek figyelembevételével végezték el. A teljes felmérés befejezése már II. József nevéhez fűződik, s a sok pontatlanság ellenére is számtalan érdekes megfigyelésre, megállapításra ad lehetőséget. A felvétel időpontja (országosan 1782—1785, a Sárréten 1783) megelőzte azt a dinamikus fejlődést, amit a szabályozások váltottak ki a XIX. század második felében.

A szelvények méretaránya 1:28 880, tehát egy felvételi lap mintegy 200 km²-nyi területet ábrázol. A területünkről készült tíz térképlap — bár nem egységes jelkulcs alapján készült, mert a jelölések megválasztásában a felmérést végző tisztek meglehetősen nagy szabadságot kaptak — számos településtörténeti érdekességet tartalmaz.

A felvételezés során alkalmazott jelzéseket, jelkulcsokat I—VII. alapkategóriákba (I. Közigazgatási beosztás és határjelzés, II. Közlekedés, III. Vízrajz, IV. Helyrajz, V. Lakóhelyek és egyéb építmények, VI. Művelési ágak, VII. Egyéb jelölések) lehet sorolni.⁷

Mi most a II., III. és V. jelkulcsok területünkre vonatkozó néhány fontos jellemzőjét tekintjük át.

A közigazgatási beosztás alapján a Sárrétek vízzel borított területén 4 megye osztozott. Heves, Szabolcs, Békés és Bihar. Ez az egyébként is kedvezőtlen természeti adottságú vidéket további hátrányba hozta. Minden jelentősebb központtól (Nagyvárad, Gyula, Debrecen) távol esett, területén nem alakulhatott ki igazán jelentős település. Ez a periférikus jelleg és elszigeteltség egészen napjainkig érezteti hatását, bár a vidék mai központjai már akkor is a területen átmenő utak keresztezési pontjain voltak megtalálhatók. Berettyóújfaluba 8, Szeghalomba 7 jelentősebb út futott be.

A települések formái, az utcák futása, a telkek rendje alapján két alapvető típusba sorolhatók. A szárazabb, időszakosan vízjárta területeken (pl.: Váncsod, Mezósas, Báránd, Földes stb.) a halmaztelepülés a jellemző, (4. kép) a mocsarak közelében, a folyók mentén a térszín magaslatait követő egy- vagy többbutcs, szabályos települések alakultak ki (Bakonszeg, Zsáka, Csökmő stb. (5. kép). Ez utóbbiak nem zárt településformát alkottak, hanem a terep tagoltságát maximálisan követő házak, telkek, házcsoportok voltak, melyeket esetenként gátak, hidak kötöttek össze. Esetünkben a felszínhez közeli talajvízszint is behatárolta építkezési lehetőségeiket.

A két fő forma egyesülése, összetett hatásai megjelenése is előfordul, éppen a kétféle terület határán (pl.: Berettyóújfaló esetében).

Néhány tipikus településű terület

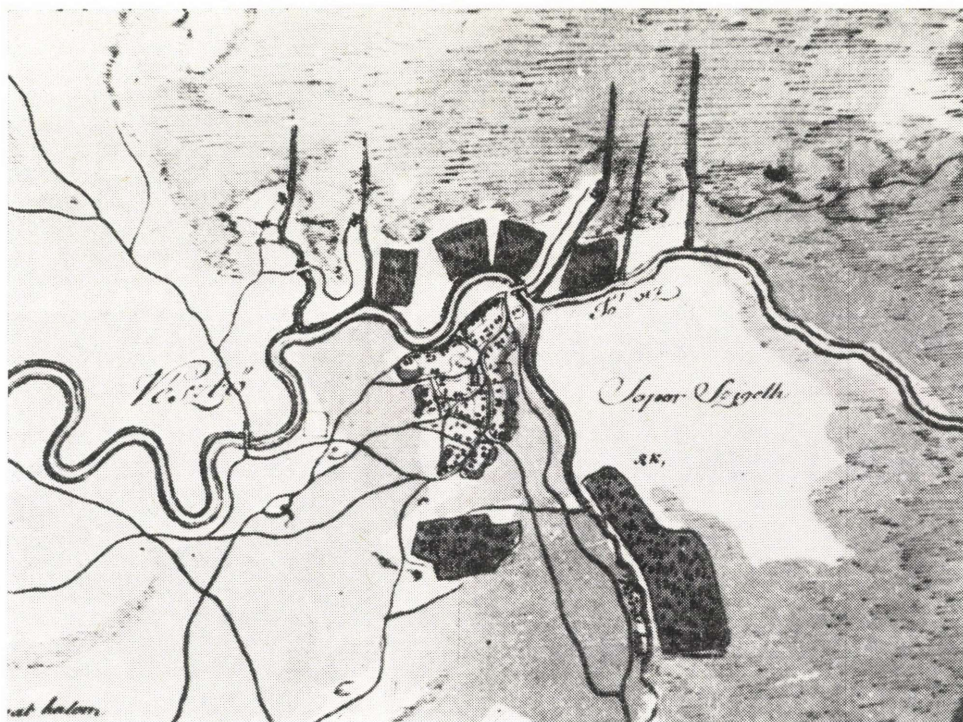
A Berettyó mentén, Pocsaj és Gáborján között, az ősi ártéri gazdálkodás a „fok gazdálkodás” településfejlesztő hatását figyelhetjük meg. (XXV. szelvény 20. sectio 6. kép.) Ez az ártéri gazdálkodási forma azon alapult, hogy a Berettyó évi áradásai során a víz a néhány méter széles „fokokon” keresztül a folyótól délre eső ártéri területekre áramlott. Ez adta az alapot a halászhathoz, hiszen a folyók apadásakor az ártérből visszaáramlott vízből, rekeszekkel szűrték ki a gazdag halászsákmányt.⁸ A déli, időszakosan vízzel borított rétek az állattenyésztést tették lehetővé, északra, a magasabb térszínen földművelést folytattak.

⁷ N. *Ipoly Márta*: Ipartörténeti források az első katonai felvétel térképén (1782—1785), Honismeret, 1981/2. 19—23.

⁸ *Bél Máttyás*: Bihar megye leírása. Bihari Múzeum Évkönyve II. 51—107.

6. kép

7. kép

A korábban az Ér folyó fokjához simuló Pocsaj települése, a Nagyvárad—Debrecen útvonal felé indult fejlődésnek, ahol a folyók átkelőhelyénél posta és vámház működött, de szerepet játszott a folyó kanyarulatának elmozdulása is (6. kép).

Hasonló, bár kisebb települések voltak a Kis-Sárrétet délről övezők — Vésztő, Zsadány. A fokokon kiáramló vízzel számos vízimalmot is működtettek.⁷

A térképekhez tartozó, mintegy 500 oldalnyi terjedelmű leírásban Vésztő malmairól a következőt olvashatjuk: a településben négy malom található épülettel...” a vésztői közösség (helység) háromkerekű malmát, mely ugyan-csak a Tekerő-érből és a komádi Nagy-lápból veszi vizét, aztán Pap Józsefnek háromkerekű és a komádi Nagy-lápból folyó vízzel forgó malmát...” ezen négy malom okozta az áradásokat.

Így ezeket még a XIX. század elején lerombolták, de több társuk a szabályozás elindulásakor is működött, nehézségeket okozva a munkák megkezdésekor (7. kép).

Az állandóan vízzel borított mocsaras területek (a Nagy-Sárrét, Bakonszegtől Túrkevéig, a Kis-Sárrét Komáditól Szeghalomig) települései a gazdagon felszabdalt, vizes területeket az állattenyésztésre jellemző településmóddal hasznosították. Az erék, semlyék, morotvák és folyók között lévő magasabb területeken, szigeteken szállásokat létesítettek, amelyek jól járható úttal csatlakoztak az anyatelepüléshez (8. kép). Így Vekert szállás a mai Vekerdhez, Kymedi puszta (Körmösdpuszta) Homoroghoz és Komádihoz, Toldy-szállás Biharkereszteshez tartozott. Rajtuk kívül még 20, három-négy házból álló szálás, településrag figyel-

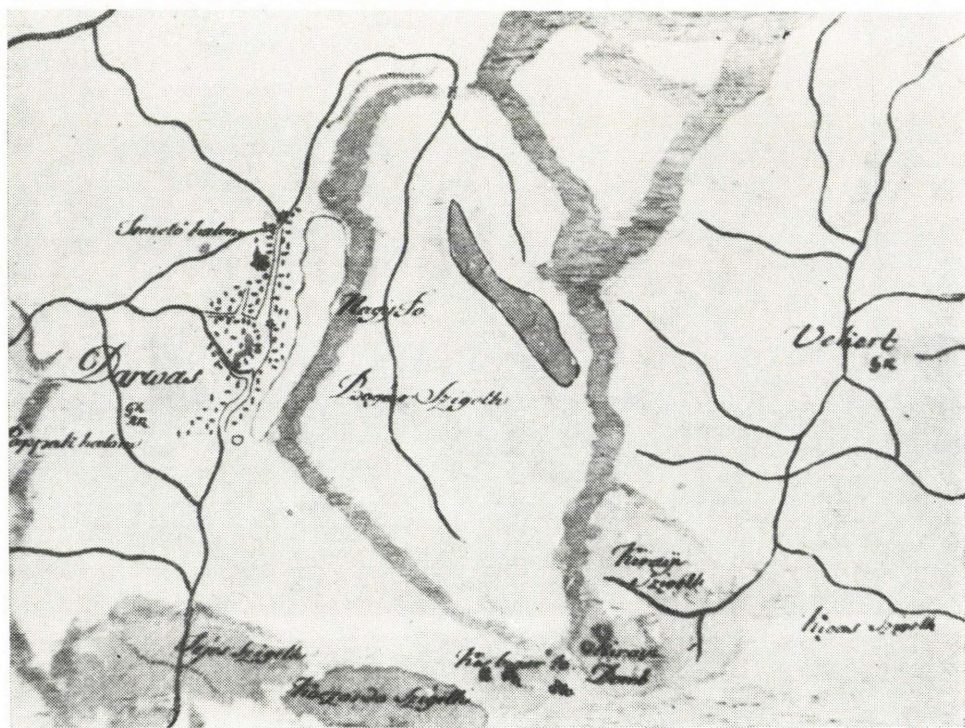
hető meg, melyek egy része a török előtt már meglévő falvak helyén alakult ki (pl.: Niesta-pusztta — Nyésta helyén).

A lápok közvetlen peremén tipikus láptelkes sorfaluk található (Csökmő, Darvas 8. kép, Vekerd, Komádi). A településtörténeti szakirodalom sokáig vitatta e jellegzetesen útifalunak is tekinthető formát. Igen nehezen igazolható, hogy az út vonzotta-e ilyen szabályos rendben ezeket a falvaknak a telkeit, házeit, vagy a magasabb övzátöny kiemelkedő térszíne, s később az út is ezeken haladt keresztül. Kétségtelen azonban, hogy valamennyi falu szalagtelkes formájú. Miután e falvak mindegyike távol esett a legfontosabb útvonalaktól (a két Sárrét közötti hátság főútvonala Berettyóújfalu—Zsáka—Füzesgyarmat vonalon haladt), s Csökmő és Szeghalom között állandóan járható útösszeköttetés nem is volt, inkább az utóbbi valószínűsíthető.

Speciális, a tájtól elütő, csűrös településformája volt Szentpéterszegnek, ahol a telkek végén az úttal párhuzamosan az állatok téli takarmányának őrzésére csűröket építettek (9. kép).

A települések gazdasági tevékenységének, amelyet *Bél Mátyás* olyan szemléletesen ír le³ fontos színterét adták a gyümölcsösök, a külsőséget a belsőségtől elválasztó kertek. Több településnél (Furta-Furtagarden 5. kép, Bakonszeg, Berettyóújfalu) is felfedezhetők, s jelzik azt, hogy a gazdálkodás minden területén a népesség tudatosan alkalmazkodott a természeti környezethez (10. kép).

A lápi fokgazdálkodás, az állattenyésztés és a zsákmányoló, ősi lápi foglalkozási ágak — a csikászat, a pákászat, a nádvágás stb. — a termelőerők és ter-

8. kép

9. kép

melési viszonyok akkori színvonalán a legtökéletesebb földhasznosítást jelentették.⁹

Bizonyítja ezt a térképeken összeszámálható házak, épületek száma is.

4. táblázat

Lakó- és melléképületek száma néhány sárréti településben, a települési hely szerint

Kis-Sárrét (a mocsár belsejében)		Nagy-Sárrét (tőle északra)		A Berettyó mentén (fok-gazdálkodó település)	
Komádi	83	Sárrétudvari	188	Bakonszeg	140
Darvas	88	Biharnagybajom	170	Szentmárton	118
Csökmő	72	Nagyrábé	122	Péterszeg	114
Zsadány	59	Torda	106		
Vekerd	34				
Biharugra	89				

⁹ *Frisnyák Sándor*: Adalékok az Ecsedi-láp történeti földrajzához (Ősi ártéri gazdálkodás Szamosszezen), *Alföldi Tanulmányok* (Békéscsaba, 1980.) 217—223.

Köztes vízjárta területen

Úthálózat központjában	Időszakosan vízjárta települések esetében		
Berettyóújfalu	359	Zsáka	163
Szeghalom	153	Furta	115
		Váncsod	174
		Mezősas	109

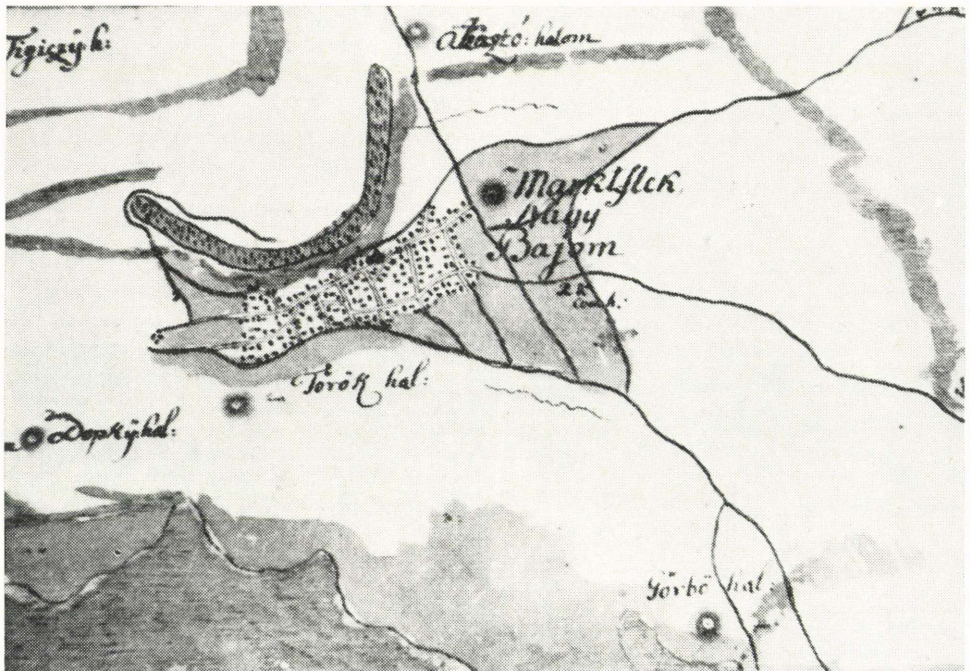
A szabályozások után az élettér megnövekedésével az arányok lényegesen megváltoztak. A mocsárvilág belsejében elhelyezkedő települések lélekszáma nőtt a leggyorsabban, rövid idő alatt megháromszorozódott a népességszámuk (Komádi, Csökmő).

Az út- és vasúthálózat kiépülésével pedig a jó forgalmi helyzetű Berettyóújfalu és Szeghalom tájszervező szerepe vált egyre jellemzőbbé.

Összegzés

A Sárrét mai településhálózata tehát magán viseli a természeti környezet korábbi állapotához való alkalmazkodás számos jellegzetességét.

A falvak autarch gazdálkodása laza településközi kapcsolatokat, zártságot

10. kép

eredményezett, ami az úthálózat kiépítettségében, a településsűrűségben és a szállások rendszerében is jelentkezett.

A természeti tényezők jellegzetes településformákat, tipikus alaprajzú falvak létrejöttét eredményezték, amelyek figyelmen kívül hagyása a mai falutervezés és építészet súlyos hiányossága.

A társadalom és a természet viszonya a fejlődés során változik ugyan, s a gazdasági fejlődés a természeti feltételektől való függőséget megváltoztatja, de nem csökkenti azok jelentőségét. Ez a jelentőség — új módon — költségtényezőként, az élet minősége formálójaként jelentkezik.¹⁰

10 *Enyedi György*: Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza (Bp., 1978.) 37.

Bálint Csatári

DIE MITTELALTERLICHE SIEDLUNGSORDNUNG DER DÖRFER VON SÁRRÉT UND DEREN VERÄNDERUNGEN

Die Landschaft Sárrét — ganz am östlichen Rande Ungarns gelegen — gilt als das charakteristischste Niederungsgebiet in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Das Volk dieses einstigen, von den Flüssen Berettyó und Fehér Körös, Fekete Körös sowie Sebes Körös genährten Sumpfbereiches brachte ganz eigentümliche, mit den Landschaftsgegebenheiten notwendigerweise eng verbundene und sich ihnen anpassende Siedlungsformen hervor, welche in Hinsicht auf die Grundrisse auch heute noch gewisse Merkmale der Vergangenheit bewahren.

Der in der gesamten Grossen Ungarischen Tiefebene häufige Typ der topographischen Lage der Siedlungen wurde durch die überschwemmungsfreien Gelände bestimmt. Nach der Staatsgründung hatte sich das ungarische Siedlungsgebiet allmählich über das gesamte Land verbreitet, was von den Wohn- und Lebensmöglichkeiten her gesehen die Einnahme von Gegenden mit immer ungünstigeren Gegebenheiten bedeutete.

Die Hügel und Bodendellen der Sárrét boten auf ganz besondere Weise Möglichkeiten zur Herausbildung der Siedlungen. Die Dörfer bildeten hier keine geschlossene Siedlungsform, sondern hier gab es Häuser, Höfe und Hausgruppen, die sich der Gliederung des Gebietes maximal anpassten und zeitweise durch Deiche und Brücken miteinander verbunden waren. Als der idealste Siedlungsplatz liessen sich die Randgebiete in den Flussbiegungen an. Für die Fischer und Wilderer boten die Überschwemmungsgebiete gute Möglichkeiten, während für die Bodenbearbeitung die überschwemmungsfreien Gebiete und für die Weidehaltung abwechselnd alle beide Gebiete günstig waren.

Im 14./15. Jahrhundert erreichte die Zahl der Siedlungen ihren Höhepunkt, doch nach der Türkenherrschaft erwachten nur die am meisten lebensfähigen Dorfzentren von neuem zu Leben.

Die Besonderheiten in den Grundrissen der Dörfer standen zum Teil mit hydrographischen Bedingungen und zum Teil mit der Art und Weise der Wirtschaft in enger Verbindung, doch auch die Ansiedlungskraft der das Gebiet durchziehenden Strassen wuchs ständig.

Die Militärmkarten aus dem Jahre 1783 sind — nachdem das Gebiet vor der Flussregulierung vermessen worden war — zur Feststellung zahlreicher Siedlungseigenschaften geeignet. Entlang der Berettyó können die Merkmale der sogenannten „Stufen-Wirtschaft“ ausgemacht werden. Die Unterkünfte und die sich ihnen anschliessenden anfänglichen Gebäude stellten die typischen Siedlungsformen dieser ständig von Wasser bedeckten Sumpfbereiche dar. Diese Siedlungsformen gehörten zu je einer Muttersiedlung.

Am Rande der Sümpfe bildeten sich die als Reihendörfer ausgerichteten „Moorsiedlungen“ heraus, während auf höherer Ebene auch die gewundene Siedlungsform zu finden war.

Der durch die natürliche Umwelt gegebene Lebensraum bestimmte auch die Grösse der Dörfer; so entstanden innerhalb einzelner Kleingebiete Dörfer von annähernd gleicher Grösse. (Tabelle 4.)

Obwohl die Flussregulierungen das natürliche Bild der Landschaft völlig umgestalteten, bewahren die weitaus länger bestehenden Siedlungen auch heute noch zahlreiche Merkmale der alten Form.

Und obgleich sich das Verhältnis von Gesellschaft und Natur im Laufe der Entwicklung verändert, und obgleich der wirtschaftliche Fortschritt den Grad der Abhängigkeit von den natürlichen Bedingungen mindert, so lässt er dennoch ihre Bedeutung nicht geringer werden. Diese Erscheinung macht sich — auf neue Weise — als Kostenfaktor und in der Formung der Qualität des Lebens bemerkbar. Und aus diesem Grunde sind die Kenntnis und die weitere Anwendung gewisser Siedlungscharaktere ebenfalls begründet.